

**ПО СЛЕДИТЕ
НА МОРАВСКИТЕ И
ТИМОШКИТЕ БЪЛГАРИ
СБОРНИК**

ТОМ I

еделваїс

Плевен, 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор от редактора съставител _____	7
Бележки по южнославянска филология.	
Към въпроса за пограничната линия между българския и сръбскохърватския език и народ _____	22
<i>Кръсте Мисирков</i>	
Основите на едно сръбско-българско сближение _____	109
<i>Кръсте Мисирков</i>	
Българи на Морава. Исторически и етнографически скици _____	118
<i>Гаврил Занетов</i>	
Западните предели на българската народност _____	199
<i>Гаврил Занетов</i>	
Населението по долината на Велика Морава _____	230
<i>Гаврил Занетов</i>	
Произход, име и език на моравците _____	297
<i>Беню Цонев</i>	
Моравската военноинспекционна област _____	363
<i>Атанас Иширков</i>	
Град Враня и Вранско.	
Културно-географски и исторически бележки _____	376
<i>Атанас Иширков</i>	

ПРЕДГОВОР ОТ РЕДАКТОРА СЪСТАВИТЕЛ

В предложението от мен сборникът съм се постарал да припомня на читателя един отдавна забравен въпрос, съзнателно игнориран от академичната ни наука в годините след Първата световна война като резултат от всеобщата пораженческа апатия, обхванала от тогава до ден днешен българското общество. И този въпрос е свързан със съдбата и сърбизацията на моравските и тимошките българи, обитавали историческите области Моравско и Тимошко.

Моравско обхваща долината на р. Българска Морава и Голяма (Велика) Морава с притока ѝ Ресава, а Тимошко обхваща долините на реките Бели и Черни Тимок. Днес тези области са части от Сърбия и отдавна техните жители са станали сърби като останалите шумадийски сърби. В миналото са имали интересен български диалект, притежаващ всички особености на българския език, редукция до пълна липса на падежи, употреба на предлози и задпоставен определителен член, липса на квантитет, или променливото ударение в сръбския език, употребата на турцизмите, характерни за българския, а не за сръбския език, типично български пословици, поговорки и народни песни. Но с развитието на националната държава, с масовото и задължително образование и възприемането на книжовната писмена и говорима норма както навсякъде в Европа, така и у нас и в съседните страни диалектите и регионалната особеност са подложени на постепенно изчезване.

Целта на този сборник не е да търси вече несъществуващи големи български общности в тези земи, а да проследи тяхната историческа съдба и хода на тяхната асимилация през погледа на автори, живели в края на XIX и началото на XX в., повечето от които са изследвали или посетили тези райони през трите щастливи години на българското национално обединение в периода 1915 – 1918 г., когато те са в границите на България.

Първият автор е небезизвестният Кръсте (Кръстьо) Мисирков (1874 – 1926). Роден е в Ениджевардарско (с. Постол). В ранните си години той учи в Белград, където попада под влиянието на Стоян Новакович, създателя на македонизма, после се премества в Ша-

бац. През 1895 г. е назначен за сръбски учител в Прищина, където има възможност да се запознае с диалекта на местните „сърби“, които реално са българоезични и говорят диалект, много сходен със северномакедонските говори.

После учи в Русия, в Историко-филологическия факултет в Санкт Петербург, и се връща като екзархийски учител в Битоля. Въпреки своето ясно изразявано българско съзнание очевидно под влиянието на Новакович или под влияние на силно просръбски настроения руски консул А. А. Ростковски, при когото е домашен учител на децата му, той възприема идеята за обособяването на македонците като нещо отделно от останалите българи. След убийството на консула от албанец „гавазин“ (т.е. от охраната му) поради скарване Мисирков заминава за Русия и в тамошната атмосфера, подкрепяща изцяло сръбските фалшификации за народността на македонците, написва печално известната си брошура „За македонските работи“, издадена през 1903 г. Както ще видите от предговорната бележка към основния му труд „Бележки по южнославянска филология. Към въпроса за пограничната линия между българския и сръбскохърватски език и народ“, той признава грешката си и се самоиронизира, че с тази брошура „се изстъпил като политик“ и съжالياва, че я написал, тъй като чрез нея е нанесъл „силен удар на научните си интереси и занятия“. Като изключим това му прегрешение, за което се разкайва, Кръсте Мисирков си остава сериозен български учен филолог и историк, който пръв изследва българските говори в Сърбия, очертава западната граница на този преходен диалект и доказва неговия български произход с вторично сръбско влияние. Също така пръв изследва епоса за Крали Марко и доказва, че той е български по произход, късно зает от сърбите, и то не пряко, а чрез българските народни песни от Македония, които достигат до Далмация в хърватския Дубровник където стават известни като „бугарщици“, т.е. *български песни*, и през Черна гора достигат до сърбите. Също издига една доста интересна и правдива теория за характера на средновековната сръбска държава на Неманичите, която с разширението си на изток, към Моравския басейн и Македония, поглъща все повече българска територия и население, което от своя страна въздейства върху сръбския език, сръбската средновековна книжовна норма, която според Мисирков не е нищо повече от западносреднобългарска книжовна норма, развила се паралелно с търновската източносреднобългарска книжовна норма. Разглеж-

дайки въпроса за Душановата държава, Мисирков правилно посочва, че Стефан Душан, като полубългарин по произход (майка му е Теодора Смилец), женен за българка (Елена, сестра на цар Иван Александър), с която остава до края на живота си¹, е бил обграден и от българска дворцова среда. А разпада на неговата държава при сина му Урош той вижда в сблъсъка на „българската“ партия около царицата вдовица Елена и приближените ѝ Вукашин и Углеша, които, макар и сърби по произход, попаднали в българската среда на Македония, започват да бъдат наричани от другите (Хрониката на рода Музаки) – крале на България, и чистосръбската партия около Лазар Хребелянович.

Така вече става ясно защо българската родова памет е възпяла Крали Марко като български митологичен герой, въпреки че реалната личност на Марко Мрнявчич е нищожна и не блести с нищо, той е васал на турците и заедно с Константин Деянович от Вълбъжд загиват като турски съюзници в битката при Ровине с войските на Мирчо Стари. Очевидно е, че българският народностен характер на Македония се е съхранил въпреки 100-годишната сръбска власт в западните български земи и тъй като българското присъствие тук приключва с династията на Асеневици, народната памет е възпяла Марко като български владетел. Но за всичко това читателят ще се убеди сам от поместения тук основен и най-важен труд на Кръсте Мисирков.

Вторият автор е Гаврил Занетов. Роден в Конгаз (Бесарабия) през 1863 г., той е гагаузки българин. Преселва се и живее в България, по професия е юрист, съдия, а по призвание историк и най-ревностен изследовател на Моравско и Тимошко. Има четири малки книжки, брошури, посветени на този въпрос. Първата от тях е „Българи на Морава“, издадена през 1914 г. Използвайки изцяло сръбски източници, авторът проследява историята и диалектните особености на населението в Моравско, Косово поле и Тимошко. Относно западната граница на проникване на българския език Занетов стига до изводи, подобни на тези на Мисирков, но е много по-прецизен от Мисирков който я поставя твърде на запад по реките Колубара и Ибър. Също се спира на сръбските въстания и българското участие в тях, което и тогава, и днес изцяло се игнорира и отрича от идеологизираната сръбска историческа наука.

През 1915 г. пише брошурата „Западните предели на българската народност“, издадена през 1916 г., в която обобщава написано по-рано и

---

1 За разлика от дядо си Милутин с 4 брака, 2 от които са с малолетни съпруги – Ана Тертер и Симонида Палеолог.

дава повече информация за населението на Косово, Дебърско и Тимошко (Неготинска Крайна).

През 1917 г. издава „Западни български земи и Сърбия“, в която обединява писаното от предишните си две брошури с едно по-подробно изследване на историята на заселването на славяните на Балканския полуостров и Моравско-Косовския регион в Средните векове. По същество това е повторение на предишните две работи, но допълнени, за голямо съжаление, с автохтонистките заблуди и псевдонаучни фантазии на шарлатанина псевдоучен Ганчо Ценов, под чието влияние Занетов е попаднал. Така той твърди че славяните са от дълбока древност на полуострова, дошли даже преди траките, и това са т.нар. „български“ славяни, а сърбохърватските славяни идват през VII в. Затова тези две славянски групи коренно се различават помежду си и пр. нелепости. Поради тази причина не поместих въпросната му работа в този сборник. Но това не е загуба за читателя, тъй като всичко останало се преповтаря.

Последната и най-важна работа на Г. Занетов е „Населението по долината на Велика Морава“, издадена през 1918 г. Тук той обобщава резултатите, направени от неговата обиколка в Северно Моравско и долините на реките Ресава, Млава и Пек, като описва подробно през всяко село, което е посетил, какво е населението, какъв диалект говори, от кои части на България са се преселили и кога, ако има спомен за това. Обиколката му потвърждава по-рано направените изводи, но дава и нова информация. В резултат на пътуването се убеждава в следното:

1. Цялото население от двете страни на река Велика Морава е ново, преселено в последните столетия от по-южните български земи, по време и след австро-турските войни от края на XVII – XVIII в. и по-късно след създаването на новото сръбско княжество в началото на XIX в.

2. Старото средновековно моравско население, което е известно от историята, не съществува, то се е изселило към Банат и Австрийската империя по време на т.нар. „Велика сеоба“ (голямото изселване), станала през XVIII в. с австро-турските войни и по-рано при унгарско-турските войни от XV – XVI в.

3. Езикът на населението е донякъде посърбен под влиянието на официалния сръбски език и държавната власт, като се е образувало едно ново моравско наречие, което се нарича сръбско, но всъщност е сръбско-българско и значително се отличава от чисто сръбския език.

5. Българският произход на това население във връзка със значителните български елементи в езика му ни дават право да го считаме за българско, а за в бъдеще да искаме то да стане и съвършено българско.

Всичко това показва, че ако историческата ситуация се беше развила благоприятно за България, включено в българската държава, това население е било все още на обратим етап от своята сърбизация и щеше да се върне бързо към българските си корени. Друго, което забелязва Занетов, е коренна разлика в народопсихологията на моравци и шумадийци. Моравците и тимощчаните са кротки и приемат лесно българската власт за разлика от агресивните и войнствени шумадийски сърби, за които българомразието е основна черта.

По време на българското управление Г. Занетов е член на Моравския научен комитет, също известен като Моравски научно-просветен комитет, с орган в-к „Моравски глас“. Основната му задача е съживяване на българското национално чувство в населението на Моравско и Тимошко. Членовете са както от моравската и тимощката емиграция в България по това време, така и от български учени и видни представители на обществеността. **Основен принцип на комитета: никакво насилие, никаква принуда!**

Третият автор е проф. Беню Цонев, основоположникът на българското езикознание. Роден е в Ловеч през 1863 г., учи славистика в Загреб (Хърватия), тогава в Австро-Унгария, после във Виена при проф. Вратослав Ягич и в Лайпциг, Германия, при проф. Август Лескин. В България е преподавател в Софийския университет. Като славист, Б. Цонев се занимава с историята на българския език, неговите диалекти, приликите и отликите му с другите славянски езици, обхвата на българската езикова територия. По време на Първата световна война като Занетов извършва обиколка из Моравско и изследва диалекта на населението. Своите резултати публикува в труда си „Произход, име и език на моравците“, издаден през 1918 г., който е включен в настоящия сборник. Тук авторът подробно разглежда езиковедските въпроси, свързани с отличителните черти на моравския говор от същинския сръбски език, и доказва, че този говор, който сръбските автори изкуствено разделят на много наречия (Призренско-Косовско, Тимошко, Моравско-Ресавско, Свърлишко и т.н.), на практика представлява една диалекта област на най-западния български говор, чиито източни граници са Кула, Брезник, Годеч, Трън, Цариброд, Босилеград. По своя характер и по своето развитие този говор е неразделен от останалите български говори, а сръбското влияние е изцяло вторично, разбира се, по-изразено на запад и север. Б. Цонев определя и западната граница на българския език като една линия, почваща от западния бряг на Велика Морава при Смедерево, вървяща към Ягодинско, през областта Левоч, Крушевац, Ястребац планина, Тръстеник, Прокопие, Янево,

Прищина, Гиляне, Призрен, Гора, обхващаща и Югоизточно Косово. Б. Цонев ни предоставя и богат фолклорен материал, много народни песни, пословици, разкази на местни селяни на автентичния им диалект.

В по-съкратена форма същата информация е публикувана през предходната, 1917 г. под заглавието „Резултати от моите изследвания на моравските говори през 1916 – 1917 г.“. И в изданието през 1919 г. том I на неговата „История на българския език“ тези резултати са включени като глава, посветена на северозападните български говори.

Четвъртият автор е проф. Атанас Иширков, чиято биография е добре известна. Познат е на българския читател с преиздаваната и днес негова книга „Западните краища на българската земя“, в която се спира основно на Южно Моравско, или басейна на р. Българска Морава, преименуван нарочно от сърбите на Южна Морава. Тук представям една по-малко известна негова статия, издадена като отделна брошура, посветена на Моравската военноинспекционна област, по време на българското присъствие в Моравско 1915/18 г. Статията е издадена през януари 1918 г. и дава данни за географията, административното делене и населението и препоръки за евентуалното поведение на българската дипломация при сключването на окончателните преговори за мир. За съжаление, събитията се развиха по най-неблагоприятния за нас начин. Друга негова статия е „Град Враня и Вранско. Културно-географски и исторически бележки“, София, 1918, в която описва този моравски български град през Възраждането и участието на вранци в борбата за Българска църква и българско училище.

Следва една интересна малка книжка на петия автор, проф. Александър Теодоров-Балан, посветена на пътуването на австрийския консул Йохан фон Хан и сръбския му спътник Франьо Зах из Моравско през есента на 1858 г. Целта на това пътуване е била да се определи най-добрият маршрут за трасето на замислената от Дунавската монархия жп линия, която да я свърже през Сърбия със Солун. И покрай тази задача Хан описва селата, през които минава, и отбелязва освен личните си впечатления и народността на местното население. Така според безпристрастния му доклад ясно се вижда, че по долината на река Българска Морава няма нито едно сръбско село, а населението е от българи, населяващи основно равнините, и албанци в западните части на областта, населяващи основно планините, като на много места българи и албанци живеят смесено въпреки изразения антагонизъм между тях, но няма нито едно смесено българо-сръбско село. Франьо Зах, чех по народност, въпреки че е бил на сръбска служба, офицер от сръбската армия и директор на артилерийско-

то училище в Белград, също се отнесъл безпристрастно като съставител на картата на Хан.

Освен на български А. Теодоров-Балан издава книгата си и на английски език за популяризиране на историческата истина на Запад. Но при сключването на договорите в Париж след злополучния за нас край на войната, разбира се, никой не е обърнал внимание на труда му. Фалшивите карти на Цвиич са имали много по-голяма тежест за дипломатите и министрите на Антантата, които с късогледите си действия във Версай подготвиха собственоръчно Втората световна война.

Следващият, шести автор е Александър Павлов, писал обикновено под псевдонима Тихомир Павлов. Неговата книга „Българите в Тимошко и Моравско“, издадена през 1918 г. под заглавието „От Тимок до Морава, битови и езикови изследвания на моравските българи“, преиздадена и допълнена през 1931 г., е много ценна, тъй като предоставя доста широки сведения. Авторът описва личните си впечатления при обиколката на тези райони, дава интересни сведения за езика, бита, носията и фолклора на българското население, като помества разговорите си с местните българи и текстовете на местни български народни песни, които е записал. Също представя малко известните у нас сръбски автори Борисав Станкович и Стеван Сремац, които са писали през първата половина на ХХ в. на местното нишко и вранско „сръбско“ наречие, т.е. на диалектен български език. Тези техни творби ясно показват сблъсъка между все още българската народопсихология на моравчанина и напълно чуждите му нови сръбски нрави, обичаи, език и порядки.

Станкович е неосъзнат българин, роден във Враня, докато Сремац е банатски сърбин, живял дълги години в Ниш.

И накрая представя езика на съвременния нему моравец, т.е. как се е говорело в Моравско вече по време на Югославия в междувоенния период, като проследява как е вървяла сърбизацията на езика.

Книгата на Т. Павлов беше преиздадена във факсимиле през 1993 г. от издателство „Глобус-91“, но вече е голяма рядкост. А поради обема и разностранното си съдържание заслужава да си я припомним отново.

Александър (Тихомир) Павлов е роден през 1880 г. в Казанлък. Завършва право, но се проявява като поет и автор на художествена литература. Става член на ВМОРО, известно време живее в Битоля, попада за кратко под вредното влияние на тесните социалисти, но се връща на здрави национални позиции. Умира през 1937 г. в София.

Следващият, седми автор е Сава Живков Дацов, зайчарски българин, роден през 1857 г. Израства в намиращия се под сръбска власт от 1833 г.

български град Зайчар. Участва в Сръбско-турската война през лятото на 1876 г. След освобождението на България се установява в София. Завършва икономика, занимава се с научна и издателска дейност. Работи като главен секретар в Министерството на земеделието и търговията.

Избран е през 1917 г. за председател на Моравския народопросветен комитет. През същата година заявява, че българското общество е невежо по Моравския (и Тимошкия) въпрос, считайки с непростима незаинтересованост областта за „сръбска“, не познавайки историческите и етническите си права над нея, което е абсолютно вярно. Дотолкова е бил стеснен българският национален поглед, че освен Македония не е виждал нищо друго. Моравско е включено в българските земи при сключването на договорите ни с Германия и Австро-Унгария основно по желание на тези две сили, разбира се, те подхождат от съвсем други стратегически съображения.¹ Министър-председателят В. Радославов дълго се е колебал дали да поиска бившите екзархийски епархии в Моравско или само Македония. Липсата на национална стратегия и стремежи у българите и неразбирането на националния въпрос не са от днес...!

Сава Дацов умира през 1940 г. В представената тук негова статия, посветена на гр. Зайчар, е предоставено историческо, географско и етнографско описание на града и околностите му заедно с личните преживявания на автора и семейството му, когато градът е завзет и опожарен от турците през лятото на 1876 г. и семейството му се спасява във вътрешността на Сърбия. Но тук срещат презрението и истинското отношение на истинските сърби към зайчарци и изобщо към населението на Тимошко като към долни хора от втора ръка, по-долни и от цигани, наричани презрително „бугараша“, дума, употребявана от сърбина като много обидна, сякаш те не са граждани на същата тая Сърбия, окупирали ги през 1833 г. Единствено добре са посрещани зайчарските бежанци в „бугарската махала“ в едно от селата около Пожаревец.

Симеон Христов Хаджипавлов е следващият, осми автор в сборника. Той е родом от Пирот и в статията си „Пиротският окръг и неговото население“ описва собствените си наблюдения от възрожденския Пирот преди сръбската окупация, както и начина, по който сърбите налагат властта си в града в началото на 1878 г., и как малтретират пиротските българи, за да се обявят за „сърби“. Авторът подробно описва гоненията на българ-

---

¹ Австро-Унгария не е желала да увеличи прекалено много броя на сърбите в своите земи и е искала една етнически изчистена и стабилна граница с България, която се явява неин естествен съюзник на Балканите.

ските екзархийски духовници начело с владиката Евстатий Пелагонийски и на българските учители, както и немарливото отношение на руските окупационни власти в София, изоставили града в сръбски ръце заради сръбски дребен подкуп, даден на руския пратеник. В статията си авторът дава и подробни статистически данни за града от това време. Тази статия беше преиздадена като малка брошура във факсимиле през 1991 г. от „Конгрес Западни български покрайнини“.

Симеон Христов е роден в Пирот през 1853 г. През учебната 1871/72 година завършва IV гимназиален клас и сам става учител по математика в Пирот. Продължава образованието си в Загреб. Без да приключи учението си там, заминава за Прага, където има намерение да следва в Политехническият университет, но прекъсва заради избухналата Сръбско-турска война, в която се включва като доброволец.

В Пирот се запознава с Тодор Каблешков, където с първенците Йосиф Бранков, Алекси Стефанов, Иван Костов, Йосиф Куклин, Миша Стефанов (по-късно пиротски депутат в сръбската Скупщина, малтретиран заради изявеното му българско самосъзнание след 1885 г.) и др. заедно създават Пиротски революционен комитет. В смутните месеци около Руско-турската война Христов е натоварен с мисия да представи пълномощно, подписано от пиротчани, при воденето на преговорите в Сан Стефано, което той и прави. Именно тези събития описва и в статията си.

След като Пирот става окончателно сръбски, той се преселва в България, където работи като учител. Умира в София през 1910 г.

Следващият, девети автор е сравнително слабо познат, Кирил Пърличев, син на възрожденеца просветител Григор Пърличев. Кирил Пърличев е революционер, активен деец на ВМОРО и участник в борбите, учител, журналист, директор на историческия музей в Охрид (1941/44 г.)¹. В представените тук няколко статии се дават кратки историко-географски данни за няколко града в Моравско: Враня, Пирот, Ниш, Лесковец, и Зайчар в Тимошко, писани са в периода на българската власт по време на Първата световна война. Информацията в тях е повече популярна, отколкото строго исторична, някои от данните се повтарят в статиите на С. Дацов и С. Христов.

Интересна е работата на следващия, десети автор Иван Снегаров. Той е известен наш църковен историк и съм включил тук глава от негова кни-

---

¹ Умира на 10 февруари, няколко месеца преди съветската окупация и натрапената с нея антибългарска комунистическа диктатура, така че съдбата е била благосклонна към него, като му е спестила комунистическата инквизиция и разстрелите, сполетели много български патриоти и родолюбци, дейци на ВМОРО.

га, посветена на отношенията между Сръбската църква и Българската екзархия. Снегаров дава много ценна информация за сръбската пропаганда в Ниш, която е взела застрашаващи размери за практическото отпадане на Нишката епархия от Екзархията както поради силната сърбомания на нишките чорбаджии, така и заради предателската политика на екзархийския владика Виктор, който заради собствения си комфорт доброволно се подчинява на Белградската митрополия и скъсва отношенията с Екзархията още преди сръбската окупация, за разлика от Враня и Лесковъц (правилното изписване е с „ъ“, както се произнася на местен моравски диалект, а не с „е“ или „а“, като последното е наложено след сръбската окупация), където българщината е била здрава.

И последният, единадесети автор, включен в този сборник, е известният географ и историк македонски българин Димитър Яранов (1909 – 1962). В представената му статия той проследява най-важните моменти от историята на българо-сръбските отношения през Средновековието до Първата световна война и също се спира върху окупацията на Тимошко и Моравско и политиката на сърбизация на тамошните българи.

Журналистът Владимир Русков, родом от Цариброд и живеещ в България, задава интересния въпрос: „Къде са отишли българите от Моравско, потънали ли са през „пясъка на Времето“?“. Да потънали са безвъзвратно, такава е тъжната равносметка на историята. Но има и изключения, потвърждаващи правилото: напр. в предаването „Другата България“ на bTV от средата на юни 2008 г. български журналист разговаря с един млад монах от призренския манастир „Св. Архангели“ на име Йован. Той се представи като „българо-сърбин“ и бил родом от село до гр. Ниш, като съобщи, че около Ниш живеело смесено население, „нито българи, нито сърби“. Друг един млад българин от Враня (Стефан Дамянович) преди вече доста години се свърза с мен чрез един форум в интернет и сподели, че благодарение на интернет е прочел доста неща, публикувани из нашите сайтове, и окончателно се е убедил, че населението на Моравско е българско по произход, също както са му казвали неговите баба и дядо (род. 1922 г., починали около 2000 г.), че не са сърби, а българи: *В течение на предишния месец и половина аз се рових много и достигнах до удивителното откритие, че не само аз, но и хората по протежение на Българска Моравя и в Македония са всички от български произход. Всеки един исторически документ показва, че нашите предци са били българи, а не сърби. Обаче истина е онова, което Вие казвате, че мнозинството от хората са били асимилирани успешно и сега техните внуци живеят със силното убеждение, че са сърби по произход. Моите предци по майчина линия са*

от Враня и различни села южно от града, намиращи се близо до сегашната граница с Македония и България. Носили са ясни български имена (като Трайко, Величко, Стоян), но и тези имена бяха обявени за сръбски през XX в. Всички са били принудени да приемат окончанието -ич за фамилните имена и да не проявяват българско съзнание. Аз все още помня, че моята баба ми казваше как сръбският език е чужд за тях, тъй като те са били принуждавани да го учат в училище, същото казваше и дядо ми. Те даже са пазили обичая на мартениците, традиция, която помня и от моето детство, но тогава смятахме, че е локална за Югославия, от района на Враня. Аз съм наполовина българин и осъзнах начина, по който моите предци са били принуждавани бавно и постепенно да се откажат от българската си идентичност. Аз съм един от първите, които поискаха български паспорт не заради визите, а и Сърбия вече е свободна от визи, а заради моралното удовлетворение, тъй като съм един рядък пример за моравски българин, който може да каже: „Чувствам се българин, такива са били и дядовците ми. Приемете ме като такъв“.

Ето и едно от писмата му в оригинал, написано на българското вранско наречие: *Ja сам рожден в Београд и тука живим цел живот, тако да не зборувам по врањски подобро. Но одрасл сам са мојите баба и деда, коите били су посрбени бугари из Врање и Македонија и слишил сам каде су повремено зборили по врањски (за които аз мислах кто је само локален диалект, но сџ увиђам кто е диалект на блгарски език). Тако да ти пишувам на неката мешавина од свиа диалекти со голем утицаи од србски език (не знам да ли би ме разумео, ако бих писао на јасном српском?) Понајболе е да утврдимо како понаилакише да се разумемо, па да продужаме на нашиот препис.*

Разбира се, днес такива хора са единици, изключения, потвърждаващи правилото. И, за голямо съжаление, българската държава нищо не прави по въпроса да събужда и търси тлеещите български въгленчета под все по-увеличаващия се дебел пласт сръбска пепел.

Какъв е бил механизмът на асимилацията? В началото сръбското княжество няма никаква ясна стратегия по въпроса, но постепенно, чрез казармата и училищата, които тепърва се появяват в княжеството, основно на мъжкото население от българските области се внушава, че са сърби и че е срамно да си „бугараш“. Попадайки обаче после отново в селската си сравнително изолирана среда, те се връщат към българските си корени и обичаи. Със следващото поколение обаче хората, които искат да се измъкнат от селската среда и да направят кариера в градовете, вече са принудени да възприемат сръбския език и сръбската самоличност, така

в третото поколение техните деца израстват като сърби. Икономическата принуда се оказва доста по-ефективна от силовата. И това много добре се вижда от Гаврил Занетов, който през 90-те години на XIX в. прави едно пътуване до Хърватия, тогава в Австро-Унгария, като минава през Сърбия. Описал е впечатленията си в една кратка брошура.¹ Ето какво казва: „От Пирот до Ниш се чува само българска реч, с някои изменения (сърбизми) от новата сръбска култура“... „В трена между Пирот и Ниш твърде често, ако попиташ събеседника си, като го виждаш, че говори на български, какъв е, той отговаря – сърбин, или отговаря – Е тъй е прието у нас, бащите ни бяха българи, но ние сме сърби, най-сетне, не е ли все едно?“... „Във Враня местните интелигенти и търговци се стремяха да говорят на „сръбски“ и избягваха да говорят с мен, като любезничат пред сръбските чиновници...“ „В кафенетата на Ниш се говори само на сръбски. Тук с градската култура се налага сръбският елемент...“ „Един хърватин, който живял в Сърбия, ми сподели: Какви наречия има в тая Сърбия, лесковчаните и пиротчаните никак не можеш да ги разбереш. На отговора ми, че това е български език, хърватинът се съгласи, че в Пирот се говори на български.“

Тодор Икономов пише, че през 1882 г. „сърби в Пирот има малко и това са чиновниците, учителите и учителките, адвокатът и няколко дюкянджии“... „Всички сърби са надошли от Сърбия. От местните жители са твърде малко тези, които се мислят и представят за сърби. Между сърбеешите се първо място заема бившият пиротски кмет г-н Г... За този господин казват, че е повече сърбин от самите сърби и че повече от сърбите желяе да посърби Пирот. Това не е чудно, всеки ренегат е фанатик и неприятел на средата, от която е излязъл.“... Впечатленията му от Пирот са следните: „Каквото и да казват нашите съседи за населението в Пирот и окръжието му, то е доста българско, за да се поддаде на насилствено посърбване. Аз слушах говора на пиротчани, вгледах се в облеклото на селяните, в техните нрави, обичаи и начин на живот и не намерих голяма разлика между тях и населението в Софийското поле... Наистина, в езика на пиротското население се чуват някои сърбизми, но наречието им не е сръбско. То е много по-близко до шопското, както са близки до шопите облеклото и начинът на живот на жителите в Пиротско. Най-характерното различие на българския език, членът, се чува навсякъде... В Бела паланка, градец между Пирот и Ниш, ханджиите цинцари в отсъствието на околийския началник ни казаха, че в дома си говорят на български, защо-

1 „По Сръбско и Хърватско“ от З.“, София. 1898 г.

то се оженили за местни жени от града. В присъствието на сърбите такива признания за голяма рядкост, тъй като сърбските началства не ги оставят без строго преследване и наказание“... Икономов отбелязва, „че ако в Пирот цялото население се нарича българи и се определя като такова, то в Ниш, ако кажеш на някой от местните, че е българин, той го възприемал като тежка обида и нишлии са станали по-сърби от самите сърби“. С болка авторът констатира, че Ниш е напълно загубен за българщината.

В изложението Т. Икономов изтъква, че в Белград от „сърбско високоставено лице“ научил за „няколко шумадийски села, чиито жители дошли от Пиротско, доскоро живеели съвсем отделено от съседните села като бугарски. Ако пиротските селяни в Шумадия са „бугари“, тогава как може да се обърнат в родното си място за пет години в сърби“?¹

За българските села около Белград пръв пише Георги Раковски, който е живял в сърбската столица: „А в днешното Сърбско княжество, от Крушовица (Крушевац) до Смедерево почти всички села са населени от родом българи и говорят още български език. Около Белград, старобългарски всегда град, намират се повече от 30 знаменити (известни) села български, именно же Мокри луг, Винча, Мириево, Сланици, Велико село, Железник, Бяла вода, Княжевец, Вишница, Болеч и село Пали Лула, кое се държи от самото Белграда. Тия българи са съхранили езика си, народното си облекло, обреди и стари обичаи. А окръжия (нахии), кои в последно време княз Милош е откъснал от Видинската област и съединил със Сърбското княжество, кои се зоват Крайна, тия са вси почти българи“.²

Красноречив пример ни дава полк. Владимир Константинов-Ащар, който е участник в похода на 1-ва софийска дивизия в Сърбия през 1915 г.: „Цял месец прекарахме в Ниш... Въпреки почти 50 години под владението и асимилацията на сърбите – населението все още е запазило своя говор. Живеещите в Ниш (интелигенцията им) се наричат „прави сърби“, а сърбите от Шумадия ги наричат и сега „бугараши“. Говорът им е близък до шопския (на запад от р. Искър)“. Ащар разказва как в разговор с местните нишлии те се определят като „прави сърби“, но нито един от тях не може или не иска да си признае защо за сърбите от Шумадия, когато някой нишлии им каже, че е „србин из Ниша“ – те го псуват³ на

1 Т. Икономов. „Писма от Сърбия“, София, 1883 г., стр. 9 – 11, 14.

2 Г. Раковски. „Събрани съчинения в четири тома“. Том 4, стр. 44 (в Показалец или ръководство).

3 Псуването е изключително характерно за сърбите и те, използвайки го навсякъде в еже-

баща с думите: *А, отцу ти јебем, бугараишка!* Шумадийците ви наричат бугараши, а вие сте „прави срби“ (истински сърби)... Разбрах, че с присъщата си асимилаторска способност сърбите за 40 години са успели само с тези, които за лични облаги са преминали на тяхна служба, народът в селата и градовете си е останал с незасегнат говор. В тези български краища – Ниш, Пирот, Зайчар, Лесковац и Враня – да не говорим за тези около „Бугар Морава“ – всяка сутрин във всяко училище занятията почват с трикратно извикване: „Я сум прави (истински) србин!“.

Тоест не можем да говорим за ясно сръбско съзнание, при условие че и в самото сръбско общество истинските сърби все още не приемат моравците за свои! Усилията на сръбската държава в това отношение са били последователни, но не са се увенчали с пълен успех, т.е. моравските българи не са асимилирани и към 1915 г. живеят из цялата област. Иван Каросеров, който обикаля областта през 1916 г., констатира: „При все това намират се в страната жители, върху които всички усилия за сърбизиране са останали напразни. Не е тука дума за населението на източните съседни с България покрайнини, защото неговият говор, носията и обичаите му издават още на пръв поглед от какъв произход е то, нито за отделни лица, разпръснати тук-там по градовете, без особено значение наистина поради малобройността си, ала знаещи добре своето потекло, макар да са считани за „преродени“. Има напротив, цели села и групи от такива, чийто жители и сега знаят кога и отгде са дошли по местата, в които живеят, и следователно – какви са те, от какво произхождение“.

И така, по пътя на житейската принуда със смяната на поколенията българското все повече избледнява, но все пак се съхранява до Първата световна война. Но тук има вина и поведението на българската държава, която след плахия опит да открие българско консулство в Ниш през 1879 г., което е веднага отказано, тъй като в Сърбия българи нямало, та да се нуждаят от консулство, напълно забравя за този български край и неговото население, оставено само на себе си.

И ще завърша с няколко думи, казани от проф. Пл. Павлов в негова статия, поместена във в-к „Труд“, писана по повод 100-годишнината от Ньойския диктат, т.е. през 2019 г. „За съжаление, и в тези дни, както при всяка годишнина от Ньойския договор, се повтарят не само истини, но и неверни клишета. Едно от тях е, че през 1919 г. България е изгубила „само“ Беломорието и Западните покрайнини предвид промените на

днението си, не влагат винаги целенасочен обиден смисъл, напр. псуват се приятели, като се срещнат, наместо поздрав.